



İZMİR İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI  
NO.

**DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI  
D.E.Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ  
TÜRKİYE DİYANET VAKFI  
İşbirliğiyle Düzenlenen**

**İSLÂM  
VE  
ÇALIŞMA HAYATI  
ULUSAL SEMPOZYUMU**

[25-27 Kasım – 2005]

**İZMİR 2008**

## V.Oturum/İkinci Bildiri

### ÇALIŞMA HAYATIMIZIN PROBLEMLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Recep KILIÇ

İnsan; hem İslâm'ın muhatabı, hem ahlakın öznesi hem de çalışma hayatını gerçekleştiren fâildir. Bundan dolayı İslam, ahlâk ve çalışma hayatı arasındaki ilişkide insan ve insan anlayışı merkezi bir öneme sahip olur.

Çalışma ile arasında 'zorunlu' bir ilişki olduğundan insan, çalışmadan yapamaz. En temel ihtiyaçları "beslenme", "barınma" ve "giyinme" olan insanın, bu ihtiyaçları karşılanmadığı takdirde, varoluşunu sürdürmesi mümkün olmaz. Bu ihtiyaçların karşılanmasındaki zorunluluk, insan ile çalışma arasındaki ilişkiyi de zorunlu hale getirir. Bu demektir ki 'insan' bir hayat sürdürebilmesi için insan, zorunlu olarak çalışmak mecburiyetindedir. Bu mecburiyeti Mehmet Akif,

*"Bekaayı hak tanıyan sa'yi bir vazife bilir;*

*Çalış çalış ki bekaa sa'y olursa hakk edilir."* (Safahat , 220) mısralarıyla dile getirir.

İnsan ile çalışma arasındaki ilişkinin dile getirdiğimiz bu zorunluluğundan dolayı 'çalışma'yı, insanın "öz niteliği" olarak isimlendirenler vardır. İnsanın 'öz niteliği' olduğu içindir ki çalışma, insan ürünü olan her şeyin olduğu gibi, kültür ve medeniyetin de kaynağıdır. Dolayısıyla çalışma ile kültür ve medeniyet arasındaki ilişki de zorunlu bir ilişkidir. Lahbabi'nin dediği gibi "çalışma, çevreleri değiştirir ve cemiyetlere yeni bir şekil verir. Çalışma, milletleri meydana getirerek, kültürlerin ilk kaynağı olarak ortaya çıkar." (Lahbabi, 10)

Kültür ve medeniyet ile çalışma arasında karşılıklı bir etkileşim vardır: Bir taraftan çalışma kültürü ortaya çıkarır, diğer taraftan da her kültür çalışma hayatını kendine göre düzenler. İnsanın şahsiyetli bir 'kişi' olabilmesi çalışması ile mümkün olduğu gibi, milletlerin de kendi öz değerlerini yansıtan kültürlerini muhafaza edebilmeleri ve sonuçta bir medeniyet kurmaları yine çalışma ile mümkün olur. Durum böyle olduğuna göre, insanın gerçekleştirmek durumunda olduğu çalışma hayatını düzenleyen sâbitelerin olup olmadığı, eğer bir takım sâbiteler

varsa bunların neler olduğu meselesi, önem kazanır. Bu meseleyi “çalışma hayatının niteliği” başlığı altında ele alalım.

### Çalışma Hayatının Niteliği

Çalışma hayatının niteliği üzerinde durmamızı gerekli kılan en temel sebep, insanın temel ihtiyaçlarını ahlakî olmayan yollarla karşılama imkânının olmasıdır. İnsan; hırsızlık, sahtekârlık ve haksızlık gibi yollarla belirli ihtiyaçlarını karşılama imkânına sahip olduğundan, ihtiyaçların bu şekildeki karşılanması bile belirli bir ‘çalışma’yı gerekli kıldığından, *çalışma hayatını düzenleyen belirli sâbiteler var mıdır*’ sorusu anlamlı hale gelir.

İnsan, diğer canlılardan farklı olarak, hayatını belirli değerlere göre sürdüren bir varlıktır. Bu değerler; temelde ahlâkın, hukukun ve dinin değerleridir. Bu değerler olmaksızın insan hayatının düzenli bir ‘sosyal hayat’ halini alması mümkün olmaz. Bu sebepten dolayı insan, farklı özellikleri yanında aynı zamanda bir ‘değer varlığı’ olarak da isimlendirilebilir.

İnsan bir değer varlığıdır, çünkü din, ahlâk ve hukukun koyduğu değerler ve bu değerlere bağlı olarak ortaya çıkan kurallar olmadığı takdirde insanın insanî bir hayat gerçekleştirebilmesi mümkün olamayacaktır. Çünkü bu değerler, sosyal hayatı inşâ ederek mümkün kılan sâbitelerdir.

Sosyal hayatta değerlere bağlı olarak ortaya çıkan kurallar, ‘düzenleyici’ ve ‘inşâ edici’ olmak üzere iki kısma ayrılırlar. *Düzenleyici kurallar*, önceden zaten var olan davranış şekillerini düzene koyarlar. “*Inşâ edici kurallar ise, varoluşları mantıken bu kurallara bağımlı olan davranışları mümkün kılarak inşâ ederler.*” (Searle- a: 131). Mesela satranç kuralları olmaksızın ‘satranç’ adı verilen oyunu gerçekleştirmek mümkün olmaz (Searle- b: 33). Aynen bunun gibi ahlâk, din ve hukuk kuralları, sosyal hayatı inşâ edici karakterde kurallar olduğundan, bu kurallar olmaksızın, insanî bir hayatın gerçekleşmesini düşünmek mümkün olmaz. (Geniş bilgi için bkz: Kılıç 1996)

Kısaca ifade etmek gerekirse insan; hayatiyetini sürdürebilmesi, bireysel planda şahsiyetini oluşturup koruyabilmesi, toplumsal planda kültür ve medeniyet kurabilmesi için çalışmak zorundadır. Çalışma hayatını düzenleyen belirli sâbiteler vardır. Bu sâbiteler, sosyal hayatı inşâ ederek mümkün kılan ahlâk, hukuk ve dinin değerleridir: Adalet, doğruluk, itidal, emanet, hoşgörü, kanaat, cömertlik ve sabır gibi değerler, sosyal hayatı mümkün kılan ahlakî sâbitelerdir. Bu sebepten din ve hukuk, insanları bu ahlakî değerlere uygun olarak davranışta

bulunmaya teşvik eder. Din bu teşviki, sevap ve günah kavramlarıyla manevî yolla, hukuk ise bu değerlere aykırı hareket edenlere maddî cezalar vermek suretiyle yapar.

### İslam'da Çalışmanın Yeri ve Önemi

İslâm'da çalışma hayatının yeri ve önemi üzerinde durulurken genellikle âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerde çalışma konusunda ne gibi temel ilkelerin bulunduğu araştırılıp peygamberimizin hayatında bu temel ilkelerin yansımalarının örneklerine dikkat çekilir.

Kur'an-ı Kerim'de çalışmayı doğrudan veya dolaylı yolla teşvik eden pek çok âyet bulmak mümkündür. Necm suresindeki âyet-i kerimeler, konumuzla ilgili evrensel ilkeleri verir: *"İnsan için kendi çalışmasından başkası yoktur. İnsanın çalışması ileride değerlendirilecektir. Bu çalışmasından dolayı en değerli ücret ile mükafatlandırılacaktır"* (53. Necm suresi, 39-41)

Lahbabi'nin dediği gibi (Lahbabî: 80) Kur'an, insanlığın seçkin kişilerini yani peygamberleri örnek işçiler olarak gösterir. Allah Davud (a.s.)'a: *"Geniş zirhlar imal et ve ilmeklerini iyi ayarla. İyilik yap, zira ben bütün hareketlerinizi görmekteyim"* diyor (34. Sebe' suresi, 11). Tur suresinde *"...Herkesin kurtuluşunun çalışmasına bağlı"* (52/21) olduğu bildirilir.

Aşağıdaki hadis-i şerifler de, çalışmayı teşvik eden hadislerden sadece bir kaçıdır:

*"Allah kulunu, helal kazanç talebinden yorgun düşmüş görmeyi sever."* (Tac, II/35)

*"İnsanın yiyip içtiklerinin en helal ve bereketli olanı, çalışıp kazanarak aldıklarıdır."* (İbn Mace, H. No: 2137)

*"İçinizden kim bana, insanlara yük olmayacağına, onlardan bir şey istemeyeceğine söz verebilirse, ben ona Cennette olacağına garanti veririm."* (Tac, II, 36)

*"Hz. Peygamber, kişinin çalışmasını, üretimde bulunmasını ve âilesini geçindirmesini Allah yolunda cihad ve gündüzleri oruç geceleri namazla geçirme ile bir tutmuştur. (Buhari, Nafakat, 1). En kötü şartlar altında dahi çalışmak başkalarına yük olmaktan daha iyi görülmüştür: 'Kişinin sırtında odun taşıyarak geçimini sağlaması, versin veya vermesin birisinden birşey istemesinden daha hayırlıdır.'* (Buhari, Büyû, 15)."  
(Tabakoğlu, a.e., s. 82-83) Bütün bunlara ilave olarak İslamın beş temel şartından olan hac ve zekat ibadetleri de, bizi çalışma konusunda ayrıca düşündürecek mâhiyettir. Çünkü İslâm insanını hacca gitmek ve zekat

## İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

vermek konusunda teşvik eder. Bunların yerine getirilmesi ise disiplinli bir çalışma hayatını gerekli kılar.

İnsanlara her yönden örnek olan Peygamberimiz, çalışma hayatında gözettiği değerler açısından da insanlığa örnektir. "...Emrolunduğun gibi dosdoğru ol" (Hûd suresi, 112); "Rabbimiz Allahlr deyip sonra da dosdoğru olanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyecektir" (Ahkaf suresi, 13) gibi âyet-i kerimeler, Peygamberimizin hayatının her ânında yaşantı haline dönüşmüş olan ilahî buyruklardır.

Peygamberimizin hayatında dikkatimizi çeken en önemli hususlardan birisi de, onun sözleriyle yapıp ettikleri arasında tam bir uyumun bulunmasıdır. Bu uyum, çalışma hayatında da bütünüyle geçerlidir. Çalışma ile ilgili bazı buyruklarına işaret edelim:

"Hiçbir kimse kendi elinin emeği ile kazandığından daha hayırlı bir lokma asla yiyemez." (Tecrid, c.VI, s.369, H.No: 967)

"Allahım; tembellikten, korkaklıktan, ihtiyarlığın verdiği düşkünlük ve cimrilikten Sana sığınırım. (Buhari, Edebu'l Mufred, c.II, s.72, H.No: 615)

"Servet, bir Müslüman için ne güzel arkadaştır. Yeter ki o, servetinden fakire, yetime ve yolcuya vermiş olsun." (Müsned-i Ahmed İbn-i Hanbel, c.III, s. 21)

Bu tür buyruklarıyla Peygamberimiz, sadece insanları çalışmaya teşvik etmekle kalmamış, bizzat kendisi de çalışmak suretiyle, çalışma ile ilgili ilkelerini kendi hayatında uygulamıştır.

İslâm dünyasının ekonomik açıdan geri kalmışlığının temel sebebinin, İslam dininin çalışma ile ilgili ilkelerinin yetersizliği olmadığı açıktır. İslâm coğrafyasındaki geri kalmışlığın iktisadî, siyasî, sosyo-kültürel, vb. pek çok sebebi olduğu âşikârdır. Bu sebepler bir bütün halinde ele alınmadığı takdirde "geri kalmışlık olgusu"nu doğru değerlendirebilmek mümkün olmayacaktır. Amacımız İslâm dünyasının geri kalmışlığının sebeplerini incelemek olmadığından, burada sadece, İslâm'ın çalışma ile ilgili temel ilkelerinin insan doğasına uygun ve uygulanabilir karakterde olduğuna dikkat çekmekle yetineceğiz. Burada bizi birinci derecede ilgilendiren konu, İslam'ın çalışma ile ilgili ilkelerinin sosyal hayata tam olarak aktarılamamasının dinî ve ahlâkî sebeplerinin neler olduğudur.

Bu ilkeler gündelik çalışma hayatımıza niçin yansımıyor? sorusu konumuz açısından önemlidir. Çünkü İslâm'ın öngördüğü çalışma hayatı ile fiilen gerçekleştirdiğimiz çalışma hayatı birbiriyle yazık ki uyumlu

## ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

değildir. Bu uyumun kurulamamasının birden çok sebebi olduğu muhakkaktır. Bunlar arasında, birbiriyle ilişkili, sadece iki temel sebebe dikkat çekmekle yetineceğim. Bu sebeplerden birisini 'dinî zihniyet problemi', diğerini de 'ahlâkî yanılğı problemi' olarak isimlendiriyorum.

### **Dinî Zihniyet Problemi**

*Dinî Zihniyet Problemi* ile anlatmak istediğim şudur: Kur'an-ı Kerim'de âhîret ile mukayesesi içinde dünyanın geçiciliğini vurgulayan âyetler vardır. Bu âyetler, çoğunlukla, dünyanın bizatihî önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmış; bu yorum, dünyaya gereken önemi vermeyen bir zihniyetin oluşmasına zemin hazırlamış; bu da, dünyevî olandan uzaklaşmanın dinî bir tutum gibi benimsenmesine yolaçmıştır. Çalışma ile ilgili dinî ve ahlâkî temel değerlere, bu çerçevede anlamlar yüklenmiştir. Buna verilebilecek çarpıcı örneklerden birisi 'tevekkül'dür.

Tevekkül, çalışma hayatında gözetilmesi gereken dinî ve aynı zamanda ahlâkî bir değerdir. "İnsanın gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken her şeyi yaptıktan sonra, sonucu Allah'tan beklemesi hâli"nin adı tevekküldür. Bu anlamda tevekkül, insanı çalışma konusunda harekete geçiren ve ümitsizliğe düşmekten kurtaran bir değerdir. Çünkü ulaşmayı planladığı hedefe ulaşamadığı durumlarda insan, tevekkül sayesinde ümitsizliğe düşmeyecek; nerede hata yaptığını, hangi konularda yetersiz olduğunu gözden geçirecektir. Böylece eksiklerini gidermek suretiyle ulaşmak istediği hedefi yakalamak için tekrar çalışmaya koyulacaktır.

Tevekkül inancı ulûhiyyet anlayışıyla yakından alâkalıdır. İslâm'da insan, tevekkül inancıyla, aslında, çalışmaya teşvik edilir. Çünkü İslâm'ın Allah'ı; çalışan insana, emeğinin karşılığını veren bir güç ve adalet sahibidir. Oysa zaman içinde tevekkül'e, farklı bir anlam yüklenmiştir. Bu anlamda Allah; 'çalışan insana emeğinin karşılığını adaletle veren' olarak değil de, 'tevekkül eden Müslümanın yerine kendisi çalışan' olarak düşünölmeye başlanmıştır.<sup>1</sup>

Sözünü ettiğimiz bu tevekkül anlayışı, zaman içinde İslâm'ın 'ulûhiyyet anlayışı'nda paralel bir değişikliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslâm ulûhiyyet anlayışında Allah; mü'minlerin duâlarını işitir ve icabet eder; duâyı kabul edip, bir anlamda, gereğini yapar. İslâm'da, âleme müdahale eden bir ulûhiyyet anlayışı vardır. Yaptığı müdahale ile

<sup>1</sup> Böyle bir tevekkül anlayışını Akif, şu mısralarda dile getirir:

"Çalış!" dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,  
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun!  
Sonunda bir de "tevekkül" sokuşturup araya,  
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya! (Safahat, 233)

Allah, âlemdeki gidişatı tersine çevirebilir; ateşe müdahalesi ile Hz. İbrahim'i, suya müdahalesi ile Hz. Musa ve inananlarını korur.

'Aleme müdahale eden' bir ulûhiyyet anlayışına sahip olan dindar insan, Allah'a ibadet eder, duâ eder ve tevekkül eder. Tevekkül'e, zaman içinde yüklenen sözünü ettiğim anlam sonucunda Müslümanlar; çalışmadan çalışanların yakalayabileceği seviyeye ulaşmayı, bilgili olmadan bilgili olanlarla eşit seviyede olmayı düşünür hâle gelmişlerdir. Başka bir ifadeyle, Allah'ı; '*çalışana emeğinin karşılığını adaletle veren' olarak değil de, 'tevekkül ettiğini iddia eden Müslümanın yerine kendisi çalışan' olarak düşünmeye başlamışlardır.*<sup>2</sup> Bundan dolayı da İslam'ın çalışma ile ilgili ilkelerini çalışma hayatına yansıtma ihtiyacı duymamaktadırlar. Bu dinî zihniyet ile ilişkili bir başka problemimiz de "ahlâkî yanılığın problemi"dir.

<sup>2</sup> Bu durumla ilgili olarak Akif'in şu tasvir ve tesbitleri son derece isabetlidir:

Bırak çalışmayı, emr et oturduğun yerden,  
Yorulma, öyle ya, Mevla ecir-i hâsin iken!  
Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini,  
Birer birer oku tekmiil edince defterini;  
Bütûn o işleri Rabbim görür: Vazifesidir...  
Yükün hafifledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!  
Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...  
Huda vekil-i umurun değil mi? Keyfine bak!  
Onun hazine-i in'amı kendi veznendir!  
Havale et ne kadar masrafın olursa... Verir!  
Silahı kullanan Allah, hududu bekleyen O;  
Levazımın bitivermiş, değil mi? Ekleyen O!  
Çekip kumandası altında ordu ordu melek;  
Senin hesabına küffarı hâk-sâr edecek!  
Başın sıkıldı mı, kafi senin o nazlı sesin:  
"Yetiş!" de, kendisi gelsin, ya Hızr'ı göndersin!  
Evinde hastalanan varsa, borcudur: Bakacak;  
Şifa hazinesi derhal oluk oluk akacak.  
Demek ki: Her şeyin Allah.. Yanaşman, ırgadın O;  
Çoluk çocuk O'na aid: Lalan, bacın, dadın O;  
Vekil-i harcın O; kahyah, müdir-i veznen O;  
Alış seninse de, mes'ul olan verişten O;  
Denizde cenk olacaktı.. Gemin O, kaptanın O;  
Ya ordu lazım imiş.. Askerin, kumandanın O;  
Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı O;  
Tabib-i aile, eczacı.. Hepsi hasılı O.

Ya sen nesin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!  
Biraz da saygı gerektir.. Ne saygısızlık bu!  
Huda'yı kendine kul yaptı, kendi oldu huda!  
Utanmadan da tevekkül diyor bu cür'ete.. Ha? **Safahat**, 233-34

### **Ahlâkî Yanılgı Problemi**

“Ahlâkî yanılgı” diye isimlendirdiğimiz yanılgı; iman ve ibadet esasları ile ahlâkî yaşantı arasındaki yakın ilişkiyi gözden kaçırma yanılgısıdır. İslam’ın iman ve ibadet esaslarının temel gayelerinden birisi, insanı ahlâklı bir insan haline getirmek; insanı, "insan-ı kamil" çapında olgun bir insan olarak inşa etmektir. İbadetlerin bu ahlâkî fonksiyonlarını, namaz, oruç, zekat ve hac gibi temel ibadetleri farz kılan âyet-i kerimelerin anlamlarında açıkça görürüz. Bu âyetlerde iman ve ibadet esasları ile ahlâkî faziletler ayrılmaz bir şekilde birbirlerine bağlıdırlar.

Dile getirdiğimiz ahlâkî yanılgıda ise; ahlâkî yaşantıya gereken önemin verilmediği görülür. Belirli iman ilkelerini teorik olarak kabul etmenin, birtakım ibadetleri şekil olarak yapmanın, Müslüman olmak için yeterli olduğuna inanılır. Böyle bir yanılgı içindeki insan, bir taraftan bütün ibadetleri şekil olarak yaparken diğer taraftan da gıybet etmeye, yalan konuşmaya, sahtekarlık yapmaya devam eder ve bu yaptıklarından herhangi bir rahatsızlık duymaz. Yaptığı ibadetlerden kazandığı sevabın kendisini kurtaracağı inancındadır.

İbadetleri başlı başına bir gaye olarak görüp, ahlâkî yaşantıyı ihmal eden anlayışı ifade etmek için kullandığım ahlâkî yanılgıda hakim zihniyet şudur: İbadet ettikten sonra, ahlâkî kötülüklerden kaçınıp kaçınmamanın önemi yoktur. İşte bu anlayışın İslam coğrafyasında çalışma ahlakının, iş ahlakının, kısaca meslek ahlakının oluşmasına engel olan en önemli saiklerden biri olduğunu düşünüyorum.

**Sonuç olarak;** dile getirdiğim bu iki problem, kanaatimce İslam çalışma ahlakının önünde çok temel iki problem durumundadır. Sahip olunan dinî zihniyet, Müslümana meşru gösteren bir fonksiyon icra etmekte, çalışma iradesini gerçekleştirmesine engel olmaktadır. İçine düştüğü ahlâkî yanılgı yüzünden de inandığı dinin ahlâkî değerlerini çalışma hayatında davranış hâline getirememektedir.



**KAYNAKÇA**

Mehmet Akif Ersoy; *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987.

Muhammed Aziz Lahbabî, *Kapalıdan Açığa*, çev. B. Yediyıldız, Ankara 1996.

J. Searle (a), "How to derive ought from is", *The Is - Ought Question*, ed. by W.D.Hudson, London 1969.

J. Searle (b), *Speech Acts, An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge 1969.

Recep Kılıç (1996), "Olgu ve Değer Problemi", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXXV, Ankara 1996 içinde, s. 355 - 402

Ahmed Tabakoğlu (1986), 'İslâm Ekonomisi'nde Emek ve Sermaye Kavramları', *İslâm'da Emek*, İstanbul 1986 içinde.